

XALQ TA'LIMI

ISSN 2181-7839

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI MAKTABGACHA VA MAKTAB TA'LIMI VAZIRLIGINING
ILMIY-METODIK JURNALI

Muassis:

O'zbekiston Respublikasi maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi

PUBLIC EDUCATION
SCIENTIFIC-METHODICAL JOURNAL
MINISTRY OF PRESCHOOL AND SCHOOL EDUCATION
OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

2023

4-son
(Iyul-Avgust)

Jurnal 1918-yil dekabr oyidan chiqa boshlagan
O'zMAA tomonidan 2013-yil 4-martda qaytadan ro'yxatga olinib, 0104-raqamli guvohnoma berilgan.

TOSHKENT

Nilufar ISAKULOVA,

O'zDJTU pedagogika fanlari doktori, professor

MATERIKLAR VA OKEANLAR TABIIY GEOGRAFIYASINI O'QITISHDA O'QUV KEYSLARDAN FOYDALANISH

Annotatsiya

Maqolada uzoq yillar davomida to'plangan materiklar va okeanlar to'g'risidagi bilimlarni turli davrlarda yashagan olimlar hamda geografiya sohasiga ulkan hissa qo'shgan o'lkamiz olimlarining ilmiy geografik tadqiqotlari xususida so'z borgan va tahlil qilingan. Shuningdek, terminologiyaning rivojlanishi, boyish yo'llari va o'ziga xos xususiyatlari ochib berilgan.

Kalit so'zi. Geografiya, terminologiya, materiklar, okeanlar, atmosfera, troposfera, litosfera, geografik qobiq, keys bayoni, keys topshirig'i.

В статье рассматриваются и анализируются накопленные за долгие годы знания о материках и океанах, а также научные географические исследования ученых нашей страны, внесших огромный вклад в развитие географии. Также раскрыты развитие терминологии, пути обогащения и особенности.

Ключевые слова. География, терминология, материки, океаны, атмосфера, тропосфера, литосфера, географическая оболочка, тематическое исследование, тематическое задание.

The article addressed and analyzed the scientific geographical studies of scientists who lived in different periods of time and scientists of our country who made outstanding contributions to the field of geography, the knowledge about the matter and oceans accumulated over many years. Also, the development of terminology, ways of enrichment and distinctive features are revealed.

Key words. Geography, terminology, matter, oceans, atmosphere, troposphere, lithosphere, geographic shell, case description, case assignment.

Materiklar va okeanlar to'g'risidagi bilimlar uzoq yillar davomida to'plangan. Bu bilim manbalarini turli davrlarda yashagan olimlar (Aneksimandr, Pifagor, Aristotel, Eratosfen, Ptolemey, A.Gumboldt, N.Vavilov), buyuk say-yohlar, qo'rqmas dengizchilar (finikiyaliklar, arablar, normanlar, portugallar, ispanlar va b.) yig'ishgan va bu sohada kashfiyotlar qilishgan. Ayniqsa, dunyo fani va madaniyatiga, xususan, geografiya sohasiga ulkan hissa qo'shgan o'lkamiz olimlaridan al-Xorazmiy (783-850 y.), Ahmad Farg'oniy (IX asr), Abu Nasr Foro- 4 biy (873-950 y.), Abu Rayhon Beruniy (973-1048 y.), Abu Ali ibn Sino (980-1037 y.), Mahmud Koshg'ariy (XI asr), Mirzo Ulug'bek (1394-1449 y.) va boshqalarning xizmatlari tahsinga sazovordir. "O'zbek Magellani" nomi bilan mashhur bo'lgan Hamidulla Hasanov (1919-1985 y.) O'rta asrlarda yashab ijod etgan ko'plab o'rta osiyolik allomalarning ilmiy geografik merosini atroflicha tavsiflab bergan.

Terminologiyaning rivojlanishi, boyish yo'llari har xil: boshqa tillardan so'z olish, yangi so'z yasash, ayrim fannatik kategoriyalarning leksikalashuvi, so'z birikmasining semantik bir butun holga kelib qolishi va boshqa Bugungi kunda o'zbek terminologiyasining boyishi, asosan, boshqa tillardan so'z olish va ichki so'z yasash hisobiga ro'y bermoqda. U yoki bu soha terminologik tizimining barqarorligini belgilovchi asosiy omil

uning tartibga solinganligi va muntazamligidir. Terminologiyaning o'ziga xos xususiyatlari mavjud .

Zamonaviy o'qitish amaliyotida o'quv keyslarining quyidagi turlari qo'llanilmoqda: muammoning yechimi va qarorlarni tahlil qilishga yo'naltirilgan keyslar; qaror yoki yaxlit muammoni ifodalovchi keyslar; talaba faoliyatini tahlil qilish va baholash imkoniyatini beruvchi keyslar.

Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasini o'qitishda o'quv keyslardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Keys bayoni. Atmosferaning quyi qatlami – troposfera, litosferaning ustki g'ovak qatlami, gidrosfera va biosferalarni o'z ichiga olgan hamda o'zaro ta'sir etib turadigan yaxlit qobiq Yerning geografik qobig'i deb ataladi. Geografik qobiqning yuqori va quyi chegarasini, uning qalinligini turli olimlar turlicha o'tkazishadi va belgilashadi. Ko'p olimlar geografik qobiqning yuqori chegarasini troposferaning yuqori qismidan o'tkazishadi va uning qalinligini 30-35 km deb hisoblashadi. Aniqlanishicha, geografik qobiqning yuqori chegarasi ozon pardasiga, pastki chegarasi esa g'ovak jinslarining tag qismiga to'g'ri keladi. Ozon pardasi Yerdagi organizmlarni Quyoshning ultrabinafsha nurlaridan muhofaza qiladi.

Keys topshirig'i. Geografik qobiqning xususiyatlarini juftlang.

Keys topshirig'ini bajarish uchun ish qog'ozi

1.	Geografik qobiqning gorizontal tuzilishi	A	tarkibiy qismlari – litosfera, gidrosfera, atmosfera va biosferalar doimiy ravishda o'zaro aloqadorlikda bo'lishi va bir-biriga ta'sir etishidir
2.	Geografik qobiqning vertikal tuzilishi	B	modda va energiya almashinish jarayonining bo'lib turishidir
3.	uchinchi xususiyati	C	geografik qobiqda organik hayotning, jumladan, insoniyat jamiyatining mavjudligidir
4.	ikkinchi xususiyati	D	uning tarkibiy qismlari balandlik bo'ylab joylashgan holatini tushunish lozim
5.	birinchi xususiyati	E	tabiat komplekslarining kenglik va uzunlik bo'ylab tarqalishi va almashib kelishida namoyon bo'ladi

O'qituvchining yechimi:

Savollar	1	2	3	4	5
Javoblar	E	D	C	B	A

Keys bayoni. Geografik qobiqning rivojlanish bosqichlari. Olimlar geografik qobiqning rivojlanishini uch bosqichga ajratishadi: nobiogen, biogen va antropogen [2].

Keys topshirig'i. Geografik qobiqning rivojlanish bosqichlarini juftlang.

Keys topshirig'ini bajarish uchun ish qog'ozi

1.	umumiy geografik qonuniyatlari	A	Yer taraqqiyotining 4,6 mlrd yildan to 570 mln yilgacha o'tgan davrini qamrab oladi. Bu bosqichda geografik qobiqning asosi tarkib topadi, ya'ni litosfera, atmosfera va gidrosfera shakllanadi. Yerda hayot 3,8-3,5 mlrd yil muqaddam paydo bo'lgan bo'lsa-da, ular o'ta oddiy organizmlardan tashkil topganligi uchun geografik qobiqning rivojlanishiga sezilarli ta'sir etmagan
2.	Antropogen bosqich	B	570 mln yil muqaddam boshlangan. Bu davrda organizmlar taraqqiy etgan. Natijada, biosfera shakllangan va geografik qobiqning mukammal tizimga ega bo'lishiga kuchli ta'sir ko'rsatgan
3.	Biogen bosqich	C	Inson paydo bo'lgandan (2 mln yil avval) hozirgi kunga qadar o'tgan davrni qamrab oladi. Ayni paytda geografik qobiqning rivojlanishiga insonning xo'jalik faoliyati (texnika inqilobi, kosmik asr) sezilarli darajada ta'sir ko'rsatmoqda. Bular tabiatni muhofaza qilish, ekologik, demografik muammolarni keltirib chiqardi. Shulardan biri o'lkamizdagi Orolbo'yi ekologik muammosidir
4.	Nobiogen bosqich	D	Bir butunlik, modda va energiyaning tabiatda aylanib yurishi, davriy yoki ritmik hodisalar, geografik zonallik va balandlik mintaqalanishi (hududiylik)

O'qituvchining yechimi:

Savollar	1	2	3	4
Javoblar	D	C	B	A

Keys bayoni. Litosfera (yunoncha „litos“ - tosh, qattiq, „sfera“ - qobiq) Yer po'sti va yuqori mantiyaning bir qismini egallaydi. Yer po'sti bilan yuqori mantiya oralig'idagi chegarani 1914-yilda yevropalik olim Moxorovichich aniqлагan. Yer po'sti tuzilishi va qalinligiga ko'ra ikki tiδga bo'linadi. Yer po'stining kontinental tipi materiklarda tarqalgan bo'lib, tekisliklarda 35-40 km, yosh tog'larda 55-70 km qalinlikka ega. Pomir va Hindukushda 60-70 km, Himolay tog'larida 80 km ga boradi. Kontinental yoki materik po'sti cho'kindili, granitli va bazaltli qatlamlardan tuzilgan.

Keys topshirig'i. Litosferaga oid ma'lumotlarni juftlang.

Keys topshirig'ini bajarish uchun ish qog'ozi:

1.	O'rtacha baland tog'lar	A	Yer po'stining o'ta mustahkam qismlari bo'lib, tog' burmalanishlari, kuchli zilzila va vulqon harakatlari kuzatilmaydi
2.	O'rtacha tog'lar	B	Yer po'stining o'ta serharakat joylari: ularga kuchli zilzilalar, harakatdagi vulqonlar, tog' burmalanishlari xos
3.	Past tog'lar	C	5-10 km qalinlikka ega. So'nggi tadqiqot ishlari natijasida bazaltli qatlamdan pastda joylashgan va qalinligi 3,5-5 km bo'lgan magmatik jinslar borligi aniqlandi

4.	Qirlar	D	Yer po'sti bilan mantiya oralig'idagi qatlamining yumshoq va elastik holatdagi moddalardan tuzilganligiga bog'liq ekan
5.	Pasttekisliklar	E	Yer yuzasining kattaligi, kelib chiqishi, yoshi va rivojlanish tarixi turlicha bo'lgan shakllaridi
6.	Cho'kmalar va botiqlar	F	Quruqlikdagi dengiz sathidan past yerlar
7.	Relyef	G	Dengiz sathidan 200 m balandlikkacha bo'lgan tekisliklar
8.	Astenosfera	H	200 m dan 500 m balandlikkacha bo'lgan yerlar
9.	Okean po'sti	I	500 m dan 1 000 m balandlikkacha bo'lgan yerlar
10.	Geosinklinal mintaqalar	J	1 000 m dan 2 000 m gacha bo'lgan tog'lar
11.	Platformalar	K	2000 m dan 3000 m gacha bo'lgan tog'lar

O'qituvchining yechimi:

Savollar	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Javoblar	K	J	I	H	G	F	E	D	C	B	A

Keys bayoni. Gidrosfera (yunoncha, suv qobig'i) geografik qobiqning asosiy tarkibiy qismi bo'lib, yerusti va yerosti suvlaridan, muzliklardan, atmosferadagi suv bug'laridan iborat. Daryo, ko'l, botqoqlik, muz va yerosti suvlari gidrosferaning quruqlikdagi suvlaridir. Ular umumiy gidrosfera suvlarining 3,5 % qismini tashkil etadi. Shundan 2,5 % i chuchuk suvlardir.

Keys topshirig'i. Gidrosferaga oid ma'lumotlarni juftlang.

Keys topshirig'ini bajarish uchun ish qog'ozi:

1.	Ko'p yillik muzloq yerlar	A	zichligi, sersuvligi iqlimga va relyefga bog'liq
2.	Yerosti suvlari	B	kattaligi, chuqurligi, oqar yoki oqmasligi, sho'r yoki chuchukligi va kelib chiqishiga ko'ra xilma-xildir
3.	Muzliklar	C	kanallar yerlarni sug'orish, elektr energiyasi olish, sel hodisalarining oldini olish, daryo suvlarini tartibga solish, dam olish kabi maqsadlarda quriladi
4.	Suv omborlari	D	quruqlikning 11 % maydonini egallaydi, 99 % i qutbiy o'lkalarda, qoplama holatida joylashgan
5.	Ko'llar	E	yog'inlarning Yer po'stiga shimilishidan hosil bo'ladi, lekin kelib chiqishiga ko'ra magmatik xususiyatga ega bo'lgan geyzerlar
6.	Daryolar	F	tuproq, cho'kindi jinlar bilan yerosti suvlarining birgalikda muzlab qolishi

O'qituvchining yechimi:

Savollar	1	2	3	4	5	6
Javoblar	F	E	D	C	B	A

Keys bayoni. Atmosfera (yunoncha, bug' – havo qobig'i) geografik qobiqning eng yuqori qismini egallagan, yengil va serharakat havo qobig'idir. U Yerning boshqa qobiqlari bilan muntazam ravishda aloqada bo'lib, o'zaro ta'sir etib turadi [2].

Keys topshirig'i. Atmosferaga oid ma'lumotlarni juftlang.

Keys topshirig'ini bajarish uchun ish qog'oz:

1.	mezosfera	A	quyi qatlam Quyosh nuri va Yerdan qaytgan nur hisobiga isiydi
2.	qutbiy	B	50-55 km gacha
3.	mo'tadil	C	1 000 km gacha
4.	tropik	D	2 000 km gacha
5.	ekvatorial	E	harorat, bosim, havo massalari va doimiy shamollarning zonal tarqalishiga olib keladi
6.	havo massasi	F	troposferaning bir xil xususiyatga ega bo'lgan katta hajmdagi havolari
7.	geografik kenglik omili	J	issiq va nam havo massalari
8.	ekzosfera	H	issiq va quruq havo massalari
9.	termosfera	I	iliq va nam havo massalari
10.	stratosfera	J	arktika va antarktika (sovuq va quruq) havo massalari
11.	troposfera	K	80-85 km gacha

O'qituvchining yechimi:

Savollar	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Javoblar	K	J	I	H	G	F	E	D	C	B	A

Keys bayoni. Ekvatordan qutblarga tomon issiqlikning kamayishi hamda turli kengliklarda yil bo'yi yoki fasllar bo'yicha turli havo massalarining hukmronligi tufayli Yer yuzida 7 ta asosiy va 6 ta oraliq iqlim mintaqalari vujudga kelgan. Asosiy mintaqalarda yil bo'yi nomlari tegishli havo tiði bilan bog'liq bitta havo massasi hukmron. Oraliq mintaqalarda havo tiplari fasllar bo'yicha almashib turadi [2].

Keys topshirig'i. Iqlim mintaqalariga oid ma'lumotlarni jadvalning o'ng tomonida yozing:

1) Ekvatorial, shimoliy va janubiy tropik, shimoliy va janubiy mo'tadil, qutbiy (arktika va antarktika);

2) Shimoliy va janubiy subekvatorial, shimoliy va janubiy subtropik, subarktika va subantarktika;

3) Ekvatorial, issiq va nam; tropik, issiq va quruq; mo'tadil, iliq va nam; Qutbiy, sovuq va quruq;

4) Yozda ekvatorial, qishda tropik; yozda tropik, qishda mo'tadil; yozda mo'tadil, qishda qutbiy;

5) Yil bo'yi issiq va seryomg'ir yoz, harorat +24 +26 °C atrofida saqlanadi; yoz issiq, quruq; qish iliq, quruq, yog'in kam yog'adi; to'rtta fasl aniq namoyon bo'ladi; yil bo'yi sovuq, yog'in kam yog'adi, yer qor va muzlik bilan qoplangan;

6) Yoz issiq, seryomg'ir; qish iliq, quruq; yoz issiq, quruq; qish iliq, yog'inli (yomg'ir, ba'zan qor); yoz biroz iliq, yog'inli; qish sovuq, quruq.

Keys topshirig'ini bajarish uchun ish qog'ozi:

Iqlim mintaqalari	Javob raqamlar
Asosiy iqlim mintaqalari	
Oraliq iqlim mintaqalari	

O'qituvchining yechimi:

Iqlim mintaqalari	Javob raqamlar
Asosiy iqlim mintaqalari	1, 3, 5
Oraliq iqlim mintaqalari	2, 4, 6

Keys bayoni. Olimlarning fikricha, hayot okean sohillaridagi to'lqinlar hosil qilgan "hayot sharbati - bo'tqasimon loyqa"li suv muhitida hosil bo'lgan. Okean suvlarida mikroskop bilan ko'rinadigan organizmlardan tortib 150 tonna keladigan ko'k kitlargacha, turli xil organizmlar yashaydi. Hozir Dunyo okeanida 160 ming hayvon turi, 10 ming atrofida o'simlik turi mavjud.

Keys topshirig'i. Okean boyliklari va ulardan foydalanishga oid ma'lumotlarni juftlang.

Keys topshirig'ini bajarish uchun ish qog'ozi:

1.	dengiz turizmi	A	okean suvlari tubida, yotqiziqalar orasida yashaydi
2.	dengiz transporti yo'li	B	erkin ko'chib yuruvchi organizmlar
3.	planktonlar	C	suv oqimlariga qarshilik ko'rsata olmay, muallaq holatda suzib yuruvchi organizmlardir
4.	nektonlar	D	dunyo okeani eng muhim va arzon vazifani bajaradi
5.	bentos organizmlar	E	okean resurslaridan foydalanishning bir sohasi sifatida tobora rivojlanmoqda

O'qituvchining yechimi:

Savollar	1	2	3	4	5
Javoblar	E	D	C	B	A

Keys bayoni. Dunyo okeanining qismlari dengiz, qo'ltiq, bo'g'izlardan iborat. Okeanlar bir-biridan geografik o'rni, geologik tuzilishi, biologik xususiyatlari bilan farq qiladigan bir butun tabiat komplekslaridir. Dengizlar – okeanning bir qismi bo'lib, ular dunyo okeanidan quruqlik yoki orollar, yarimorollar va suvosti relyefining ko'tarilgan joylari bilan ajralib turadi [2].

Keys topshirig'i. Okean dengizlariga oid ma'lumotlarni jadvalning o'ng tomonida yozing:

- 1) Boltiq;
- 2) Bering;
- 3) Qizil;
- 4) Grenlandiya;
- 5) Shimoliy;

- 6) Oxota;
- 7) Arabiston;
- 8) Norvegiya;
- 9) Irlandiya;
- 10) Sharqiy (Yapon);
- 11) Andaman;
- 12) Oq;
- 13) O'rta;
- 14) Sariq;
- 15) Timor;
- 16) Baren;
- 17) Alboran;
- 18) Sharqiy Xitoy;
- 19) Arafur;
- 20) Kara.

Keys topshirig'ini bajarish uchun ish qog'ozi:

Dunyo okeani va dengizlari	Javob raqamlar
Atlantika okeani dengizlari	
Tinch okean dengizlari	
Hind okeani dengizlari	
Shimoliy Muz okeani dengizlari	

O'qituvchining yechimi:

Dunyo okeani va dengizlari	Javob raqamlar
Atlantika okeani dengizlari	1, 5, 9, 13, 17
Tinch okean dengizlari	2, 6, 10, 14, 18
Hind okeani dengizlari	3, 7, 11, 15, 19
Shimoliy Muz okeani dengizlari	4, 8, 12, 16, 20

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abduqodirov A.A., Astanova F.A., Abduqodirova F.A. "Case-study" uslubi: nazariya, amaliyot va tajriba. – T.: Tafakkur qanoti, 2012. – 134 b.
2. Soatov A., Abdulqosimov A., Mirakmalov M. Geografiya (materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi). Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 6-sinf o'quvchilari uchun darslik. – T.: O'qituvchi, 2017. – 160 b.
3. Terminologiya. Elektron resurs: [Terminologiya - Vikipediya \(wikipedia.org\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Terminologiya). Murojaat sanasi: 18.03.22.

Bosh muharrir:

Mahmudov Sarvar Yuldashevich

Mas'ul kotib:

Suyarova Lutfiya Muxiddinovna

Bosh dizayner – badiiy muharrir:

Mamasoliyev Akbarali Hamzayevich

TAHRIR HAY'ATI:

Xilola UMAROVA, Risboy JO'RAYEV, Komiljon MUQIMOV, Ulug'bek INOYATOV, G'ayrat SHOUMAROV, Maqsudjon YULDASHEV, Oynisa MUSURMONOVA, Lola MO'MINOVA, Dilyara SHARIPOVA, Barno ABDULLAYEVA, Rohatoy SAFAROVA, Xolboy IBRAGIMOV, Ravil IS'YANOV, Mirodiljon BARATOV, Shaxnoza XALILOVA, Sharibboy ERGASHEV, Yashin ISMANDIYAROV, Alisher UMAROV, Muhabbat MIRSALIYEVA, Bahodir MA'MUROV, Shukurullo MARDONOV, Ulfat MAHKAMOV, Muhayyo UMARALIYEVA.

JAMOATCHILIK KENGASHI:

Dilshod KENJAYEV, Sobitxon TURG'UNOV, Nargiza RAXMANKULOVA, Abduhalim MAHMUDOV, Kamola RISKULOVA, Feruza QODIROVA, Islom ZOKIROV, Ravshan ABDUXAIROV.

Tahririyat manzili:

Toshkent shahar Shayhontoxur tumani Navoiy ko'chasi, 30-uy.
E-mail: xalq_talimi@xtv.uz Tel: (0 371) 231-16-51, Faks: 231-16-52
t.me/xalqtalimi_jurnali. http://t.me/xalq_talimi_jurnali.

Jurnalga yuborilgan maqolalarga javob qaytarilmaydi, jurnalda e'lon qilingan maqolalardan olingan matnlar “Xalq ta'limi” ilmiy-metodik jurnalidan olindi, deb ko'rsatilishi shart.

Jurnal 2015-yil 20-martdagi 214/2-sonli qarori bilan OAK ilmiy nashrlari ro'yxatiga kiritilgan.

“TAFAKKUR NASHRIYOTI” MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Toshkent shahri, Shayhontoxur tumani, Navoiy ko'chasi, 30-uy

Bosishga ruxsat etildi: __.__.____-y. Qog'oz bichimi 70x100 1/16. Ofset bosma usuli.
Shartli b.t. 12,0. Adadi ____ nusxa. – buyurtma.
Bahosi kelishilgan narxda.

Ushbu songa mas'ul – Abduqodirova Shohida Akmalxo'ja qizi

Jurnalga taqdim etilgan barcha materiallar <https://rustxt.ru/antiplagiat> sayti hamda https://t.me/check_antiplagiat_bot da monitoring qilinadi.

© “Xalq ta'limi” jurnali, 2023.